

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

На правах рукопису

РУСАНОВ ЮРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

ЧЕРНІГІВСЬКА "ГРОМАДА"
В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ
РУСІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ —
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ:
ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

07.00.06. — Історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни.

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук.

КИЇВ - 1996

AB 34.968

Дисертація : рукопис

Робота виконана в Інституті історії України НАН України

- Науковий керівник — доктор історичних наук
Пінчук Юрій Анатолійович
- Офіційні опоненти — доктор історичних наук, професор
Колесник Віктор Федорович
— кандидат історичних наук
Рубльов Олександр Сергійович

Провідна організація: Центр пам'яткознавства НАН
України і Українського товариства
охорони пам'яток історії та культури

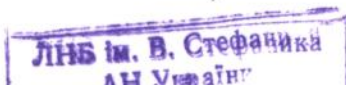
Захист відбудеться "27 серпня 1996 р. о 11
годині на засіданні спеціалізовані вченої ради по захисту дисертацій
Д 01.43.01 в Інституті української археології та джерелознавства
ім.М.С.Грушевського НАН України
(254050, Київ, вул. Пугачова, 12/2)

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці
Інституту української археології та джерелознавства
ім.М.С.Грушевського НАН України
(254050, Київ, вул. Пугачова, 12/2)

Автореферат розісланий "24 жовтня 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Верба І. В.

I. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ.

Актуальність теми дослідження. В умовах реалізації українським народом державного суверенітету, в процесі національного і культурного відродження України важливу роль відіграє об'єктивне висвітлення історії національно-культурного руху. У сучасний період набуває великої актуальності аналіз позитивного досвіду, накопиченого кращими представниками української інтелігенції по формуванню національної свідомості свого народу.

Ці важливі завдання у другій половині ХІХ — на початку ХХ століть успішно виконували нелегальні товариства "Громади", що виникали в містах України, в бурхливі роки пореформеного періоду 1861 року.

У заснуванні та діяльності "Громад" активну участь брали провідні діячі українського національно-культурного руху М. Драгоманов, Б. Грінченко, Л. Косач (Леся Українка), М. Грушевський та Д. Дорошенко (київська "Громада"), М. Аркас (миколаївська), С. Нос, І. Шраг (чернігівська), Д. Яворницький (катеринославська), В. Лобода (полтавська) тощо. В утворених "Громадами" просвітницьких комісіях та секціях працювали вчителі, лікарі, священнослужителі, земські діячі. Підставою для їх об'єднання в "Громади" було, за словами М. Грушевського, "визнання української народності окремішною й самостійною національною одиницею, якій не повинні ставитись ніякі обмеження, а надані такі права свободи і можливості розвитку, які мають на своїй території інші народи, поставлені в ліпші обставини"¹.

Завдяки благодійним пожертвам, "громадівці" відкривали книгозбірні та хати-читальні, видавали українською мовою книжки і газети, влаштовували курси з українознавства та літературно-музичні вечори, проводили національні свята. "Громади", незважаючи на

1. Грушевський М. З біжучої хвилі: Статті й замітки на теми дня. — К., 1907. — С. 42.

урядові репресії, сприяли пробудженню національної свідомості українського народу.

В кінці XIX ст. "Громади" відігравали важливу роль у відродженні національної освіти й культури. Після революції 1905 р., "Громади" перетворились в легальні "Просвіти", які після лютневої революції 1917 р., в період виборювання українським народом державної незалежності відігравали важливу роль у відродженні національної освіти й культури. Співпрацюючи з органами Центральної Ради (а потім і гетьманського уряду), ці товариства започаткували масовий розвиток українських шкіл і гімназій, видавництво художньої та учбової літератури, створення на національній основі музеїв і театрів. У роки нелегального становища, "Громади" виступали консолідуючим фактором в українському суспільстві.

Довгі роки офіційна історична наука замовчувала надбання "Громад", або висвітлювала їх діяльність з критичних позицій. Сучасні історики, позбавлені ідеологічної опіки, намагаються об'єктивно досліджувати минуле України.

Грунтовне вивчення позитивного досвіду, набутого українськими "Громадами" II пол. XIX — поч. XX ст., дозволяє краще зрозуміти витоки та діалектику не тільки минулих, але й сучасних процесів національного відродження України.

Все це значною мірою визначає актуальність і практичну значимість обраної теми дисертаційної роботи.

Предметом дисертаційного дослідження автор обрав основні напрямки й форми культурно-просвітницької діяльності українських "Громад" та чернігівської "Громади" зокрема, по збереженню і розвитку національних засад духовного життя українського народу, по формуванню його національної свідомості. При цьому автор прослідкував взаємозв'язок чернігівських громадівців з київською, полтавською, одеською та іншими "Громадами" у Російській імперії в аспекті переосмислення і конкретизації ролі громадівського руху в українських національно-визвольних змаганнях в умовах II пол. XIX — поч. XX ст. Найголовнішою складовою предмета дослідження є

громадівські діячі, що продиктовано потребами сучасної історіографії, — відтворення їхніх історичних портретів. Отже, велика увага в дисертації приділяється життєписам учасників чернігівської “Громади”. Таким чином в даному дослідженні предметом наукового вивчення є історія українського культурно-громадського руху у поєднанні з переусвідомленням ролі його діячів у розвитку національної думки. Цим обумовлюється належність дисертації до дисципліни історіографія (спеціальність 07.00.06 — Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни).

Хронологічні межі дослідницької теми охоплюють 1861—1905 рр., з деякими екскурсами щодо біографічних відомостей про найбільш впливових громадських діячів, тобто до появи легальних організацій “Просвіт”. Цей період характеризується різким загостренням соціальних і національних протиріч в Російській імперії. Але незважаючи на важкі умови, українська інтелігенція, об’єднана в “Громади”, самовіддано працювала для суспільної злагоди на основі загальнолюдських цінностей і національних ідеалів. Кінцеві межі дисертації співпадають з процесами уніфікації культурного життя в українському суспільстві, з появою чернігівської “Просвіти”.

Стан наукової розробки проблеми

Аналіз літератури з означеної проблеми дає підстави для висновку, що вона досить нечисленна. Здебільшого, це окремі статті, повідомлення, тези доповідей на всеукраїнських та регіональних наукових конференціях. *руссеков*

Водночас необхідно відзначити, що перші кроки в дослідженні цієї проблеми були зроблені ще в дореволюційний період. Цінними, на наш погляд, є праці видатного діяча українського національного відродження, історика М.Грушевського, у яких автор предметом дослідження обрав Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, участь у ньому українських “Громад”. Вчений спиняється на причинах виникнення Емського указу 1876 р. У роботах висвітлено, що провідну роль у культурно-освітньому русі відіграла українська ліберальна та демократична інтелігенція, кращі представники якої

працювали над збереженням рідної культури, пробудженням національної свідомості.¹

Важливими також є аналітичні статті активних учасників "громадівського" руху І.Стешенка, П.Капельгородського та С.Петлюри.² У цих статтях чи не вперше досліджувалось місце "Громад" в українському національно-культурному русі.

Цікавий інформаційний матеріал про культурно-просвітницьку працю української інтелігенції вміщує збірник нарисів відомого українського історика Д.Багалія, виданий у 1911 р. під загальною назвою "Просвіта".³

Про участь громадівців у процесі державотворення писав у своїх спогадах, виданих у еміграції, В.Андрієвський — один з організаторів відродження національної освіти у Полтавській губернії.⁴ Питання культурно-просвітницького руху висвітлювали в мемуарах відомі вчені і колишні українські державні діячі Д. Дорошенко та В. Винниченко.⁵ Серед публікацій 20-х рр. ХХ ст. необхідно відзначити працю М.Грушевського, у якій автор вміщує спогади активних діячів чернігівської "Громади"⁶. У роботі на основі спогадів М.Грінченко та А.Верзилова виявлено склад чернігівського осередку у період таємного існування наприкінці ХІХ століття, визначено структуру "Громади". О.Машкін у своїй брошурі, яка вийшла у той період, протиставляє

1. Грушевський М. З біжучої хвилі: статті й замітки на теми дня. — К., 1907; його ж. Из жизни украинского кружка 1870 г. // Украинская жизнь. 1915. — № 11—12. — С. 33—38; його ж. Позорной памяти // Укр. вестник. 1906. — ч. 1. — С. 29—31.

2. Стешенко І. Український національно-культурний рух за рік 1905. // Вільна Україна. — 1906. — № 1—2; Капельгородський П. Брак національної свідомості. // Рада. — 1907, 7 березня; Петлюра С. З українського життя // Україна. — 1907. — Т. IV. — С. 41—58.

3. Багалей Д. "Просвіта" / очерки по истории украинской культуры // Харьков. Печатное дело, 1911.

4. Андрієвський В. З минулого /1917 рік на Полтавщині// — Нью-Йорк: Укр. вид-во "Говерла", 1963.

5. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле. — Львів, 1923; Винниченко В. Відродження нації: В 3-х част. — К.; Політвидав України, 1990.

6. Грінченко М., Верзилов А. Чернігівська Українська Громада. // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 463—487.

процес "революційного виховання селян націоналістичному впливу куркульських "Просвіт" ¹. Така позиція на довгі роки опанувала радянську історіографічну науку. Про громадсько-політичне значення для України Південно-Західного відділу Російського географічного товариства й справжні причини ліквідації його найбільше дізнаємося з монографії Ф.Савченка "Заборона Українства 1876 р." ². Полтавську "Громаду" вперше в вітчизняній історіографії висвітлив М.Гніп. У ній використані архівні і друковані матеріали, матеріали слідства, спогади учасників громадівського руху періоду 1861-63 рр. на Полтавщині. В монографії зустрічається листування ватажка чернігівської "Громади" цього періоду С.Носа з представниками полтавської інтелігенції ³.

Слід відзначити, що в емігрантській історичній літературі вийшло декілька наукових розвідок, присвячених проблемам українського національно-культурного руху.

Цікаві факти з означеної проблематики вміщує збірка лекцій "Українська культура", видана Д.Антоновичем у Празі в 1940 р. ⁴

Важливе наукове і пізнавальне значення має монографія "Україна: історія" канадського історика українського походження О.Субтельного ⁵. У ній досить об'єктивно висвітлюється просвітницька діяльність української інтелігенції, розкривається значення товариств для духовного розвитку нації. Нові підходи періодизації історії українського національно-культурного руху формулює американський вчений П.Магочий у дослідженні "Українське національне відродження. Нова аналітична структура" ⁶. Ця стаття сприяє подоланню недооцінки національного фактора в суспільному житті, що мала місце в деяких дослідженнях радянських

1. Машкін О. Освітня політика в УРСР. — К., 1923; його ж. Освітня політика за доби диктатури пролетаріату. — Одеса, 1926.

2. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. — Харків: ВУАН, 1930 — 564 с.

3. Гніп М. Полтавська "Громада". — Харків: ВУАН, 1930. — 236 с.

4. Українська культура: Збірник лекцій за ред. Д. Антоновича. — Прага: Пробосм, 1940.

5. Субтельний О. Україна: історія. — К., Либідь, 1991. — 509 с.: іл.

6. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Укр. істор. журн.—1991. — № 3. — С.97 — 111.

істориків.

Більш детально проблеми виникнення та діяльності "Громад" досліджені у брошурі О.Лисенка "Просвіти Наддніпрянської України у дожовтневий період". Але О.Лисенко не проаналізував зв'язки "Просвіт" з українськими "Громадами"¹.

Значний інтерес у науковців викликала монографія Н.Шип "Інтелігенція на Україні (XIX ст.)"², яка дозволяє краще зрозуміти розвиток українського національно-культурного руху на межі XIX-XX ст. Ці ж проблеми висвітлює О.Коновець у книзі "Просвітянський рух в Україні (XIX — перша третина XX ст.)"³.

У монографії Л.Я.Корнійчук "Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст." автор намагається відтворити ідеологію "громадівців" серед різних течій культурного руху в Україні⁴.

Змістовні, на наш погляд, є праці про М.Грушевського, М.Аркаса та Д.Багалія, видані останнім часом П.Соханем, В.Сарбеем, В.Кравченком, О.Копиленком та Р.Пирогом⁵. Ці дослідники аналізують просвітницьку діяльність вчених через призму їх наукової спадщини на тлі суперечливих та складних умов, в яких перебувала Україна на початку XX століття.

Останнім часом побачили світ дослідження про трагічну долю української інтелігенції в період тоталітарного режиму. Ґрунтовно ця проблема розглядається в монографії Г.Касьянова та В.Даниленка

1. Лисенко О. "Просвіти" Наддніпрянської України у дожовтневий період / АН УРСР, Ін-тут історії. — К.; 1990. — 130 с.

2. Шип Н. Интеллигенция на Украине (XIX ст.): Историко-социологический очерк / АН УССР. Ин-тут истории Украины; Отв. ред. В.Сарбей. — К.: Наук. думка, 1991. — 169 с.

3. Коновець О. Просвітянський рух в Україні (XIX — перша третина XX ст.). — К.: Хрещатик, 1992. — 119 с.

4. Корнійчук Л. Суспільно-економічна думка на Україні в 70 рр. XIX ст. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. — 253 с.

5. Сохань П. Найвидатніший український історик // Вісн. АН УРСР. — 1991 — № 1 — С. 51—55; його ж. М.С. Грушевський — археограф та джерелознавець // Вісн. АН України. — 1992 — № 1 с. 14—16.

Сарбей В. До питання про наукову спадщину академіка М.С.Грушевського // Укр. істор. журн. — 1989. — № 10. — С. 114 — 129; його ж. М.М.Аркас та його "Історія України-Русі" // Укр. істор. журн. — 1990. — № 7 — С. 100—113.

Кравченко В. Д.Багалей. Научная и общественно-политическая деятельность. — Харьков, 1990; Копиленко О. "Українська ідея" М.Грушевського: історія і сучасність. — К.: Либідь, 1991; Пиріг Р. М.С.Грушевський: між історією і політикою (1924-1934) // Укр. істор. журн. — 1991. — № 4-6.

"Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і рр.)"¹. Основну увагу її автори приділяють процесам уніфікації культурного життя українського суспільства, встановлення репресивного режиму в УРСР. Цю ж проблему, але на регіональному рівні, висвітлює і збірник "Реабілітовані історією", виданий колективом авторів на чолі з академіком НАН України П.Троньком². У книзі подані науково-біографічні портрети 53 представників полтавської інтелігенції, багато з яких були членами різних "Громад", у тому числі чернігівської. Автори нарисів використали документальні матеріали НКВС—КДБ, що десятиліттями були закриті для науковців, для повернення до історичного вжитку забутих імен діячів української культури.

Роль українських "Просвіт" та духовенства в українському національно-культурному русі та відповідність їх діяльності суспільним потребам на початку ХХ ст. прослідкував у своїх статтях С.Фарина³.

Питання національного відродження України, діяльність українських "Громад" розглядались на всеукраїнських та регіональних конференціях у 1991-93 рр.⁴. Але доповіді і повідомлення на них носили здебільшого інформаційний характер, тому їх можна вважати

1. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20—30 рр.). — К.: Наук. думка. 1991.— 223 с.

2. Реабілітовані історією / АН України, Ін-тут історії України та ін.; Редкол.: П.Т.Тронько та ін.— Київ—Полтава: Рідний край, 1992. — 450 с.

3. Фарина С. Український національно-культурний рух на Полтавщині в другій половині ХІХ ст. — перші десятиліття ХХ ст. // Наш рідний край / З історії української національної культури на Полтавщині / . — Полтава, 1992, Вип. 13. — С. 3—39. Його ж. Духовенство в національно-культурному русі на початку ХХ століття. // Релігійна традиція в духовному відродженні України / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції / . — Полтава, 1992. — С. 141—142.

4. V Всеукраїнська конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України" / жовтень 1991 р. /: Тези доповідей та повідомлень. — К. — Кам'янець-Подільський, 1991. — 720 с.; Культура України: історія і сучасність: / Республіканська науково-теоретична конференція 26—28 жовтня 1992/. — Харків, 1992. — 450 с.; Проблеми історії національно-культурного руху на Україні до 1917 р.: Друга Всеукр. наук.-теорет. конф./ Тези доповідей.— Київ—Миколаїв, 1992. — 375 с.; VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства, вересень—жовтень 1993 р.— Луцьк: Волин. держ. ун-т, 1993. — 511 с.

лише підходом до цієї важливої й актуальної проблеми.

Не залишилися осторонь вивчення цієї проблеми і дослідники з Чернігова. Це — викладачі місцевого педінституту ім. Т.Г.Шевченка, наукові співробітники історичного музею ім. В.В.Тарновського, ОУНБ ім. В.Г.Короленка. Автори публікацій на сторінках місцевої преси та деяких республіканських періодичних видань зосереджують увагу на життєпису окремих яскравих представників чернігівської "Громади".

У статтях Т.Демченко, Г.Кураса, В.Онищенко висвітлюються маловідомі сторінки діяльності одного з найталановитіших чернігівських "громадівців" І.Шрага¹. Використовуючи неопубліковані раніше архівні джерела, автори показали його як поборника української державності та української культури.

Значну увагу Г.Курас приділив вивченню архівних та літературних джерел, присвячених А.Верзилову, одному із засновників чернігівської "Громади"². Протягом десятиріч це ім'я майже не зустрічалось в літературі. Виняток становить публікація його спогадів у збірнику "Чернігів і Північне Лівобережжя" (К., 1928). Вперше Г.Курас висвітлив громадську і просвітницьку діяльність А.Верзілова в рамках чернігівської "Громади".

У публікаціях Л.Студьонової популяризується неабияка робота видатних чернігівських статистиків В.Варзара та О.Русова — найактивніших членів чернігівської "Громади". Поруч з ними стоїть ім'я С.Русової, яка багато зробила для розвитку педагогічної, бібліотечної та музейної справи в Чернігові¹.

1. Демченко Т.П., Курас Г.М. І.Л.Шраг — "Славний український діяч" // Укр. істор. журн.— 1993. — № 10. — С.95—103; Демченко Т., Онищенко В. Ілля Шраг та українська культура // Чернігів.— 1993. — № 1. — С.92—100; Курас Г. Батько Шраг: Сторінки історії // Черн. вісн. — 1990. — 19 лип. — С. 2.

2. Курас Г. Громадський діяч, краєзнавець: Наші земляки // Десн. правда. — 1990. — 27 лип; Курас Г. Український історик та краєзнавець А.В.Верзілов (1867—1931) // V Всеукраїнська конференція "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національно-культурного відродження України" (жовт. 1991): Тези доп. — К. — Кам'янець-Подільський, 1991, — С. 66.

Оскільки більшість "громадівців" брали активну участь в діяльності чернігівського земства, певний інтерес являють публікації І.Бугаєвича та О.Ісаєнко². Документи Чернігівського облархіву та фонди Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського, використані авторами статей, дозволяють прослідкувати, як "громадівці" впливали на вирішення тих чи інших питань на засіданнях Чернігівських губернських земських зібрань.

Таким чином, незважаючи на наявність ряду публікацій, які торкаються окремих аспектів дисертаційного дослідження, узагальнюючої наукової праці, що охоплювала б проблему в цілому, в українській історіографії поки що немає.

Мета і основні завдання дослідження:

— Дати оцінку щодо стану розробки проблеми попередніми дослідниками.

— Визначити, з представників яких соціальних кіл українського народу склалися "Громади" та чернігівська зокрема.

— З'ясувати періоди існування чернігівської "Громади".

— Розкрити зв'язок діяльності чернігівської "Громади" з роботою інших "Громод" та організаціями (земськими установами, науковими товариствами, товариствами грамотності).

— З'ясувати роль чернігівської "Громади" та відповідність її діяльності суспільним потребам під час царського самодержавства в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що досліджується зміст і різноманітні форми діяльності чернігівської

1. Студьонова Л. "Пам'ятаю, у нас в Чернігові" (Стор. біографії Василя Варзара) // Гарт. — 1992. — 2 трав. — С. 6; Студьонова Л. "Саша Ангел" або Життя земського статистика Олександра Русова // Гарт. — 1992 — 15 лют. С. 4.; Студьонова Л. Приватне життя незнайомої жінки: (С.Ф.Русова) // Дес. правда. — 1992. — 14 лют. — С. 3.

2. Ісаєнко О. З історії земства // Черніг. відом. — 1992. — № 44 (жовт. — листоп.). — С. 6; Бугаєвич І. "Нет состава преступления" // Черніг. відом. — 1992. № 37 (верес.). — С. 6.

“Громади” як у пореформений період, так і в дореволюційний період до 1905 р.

Дисертація являє собою спробу систематизувати й узагальнити позитивний досвід чернігівської “Громади” в контексті сучасних процесів національного відродження, що відбуваються в Україні.

Автором роботи введені в науковий обіг нові, раніше невідомі документальні матеріали, які відображають самовіддану працю чернігівської інтелігенції по збереженню та збагаченню національних основ духовного життя свого народу. Це дає можливість розширити наші уявлення про розвиток українського національно-культурного руху у II пол. XIX — поч. XX ст., більш повно висвітлити роль у цьому процесі окремих його діячів.

Оригінальність дисертаційного дослідження полягає в тому, що велика увага у ньому приділяється відтворенню життєписів визначних учасників громадівського руху, діяльність котрих стала тим ґрунтом, на якому розглядаються процеси розвитку в Україні національної свідомості і визвольних змагань. Цей історіографічний аспект дисертації — розгляд громадівського руху за допомогою історичних осіб, передових його учасників, свідчить про її своєрідність, про індивідуальний науковий внесок автора даної праці у розробку згаданої вище теми.

Методологічну основу дисертації складають загальнонаукові методи досліджень, а також спеціальні методи історичної науки, передусім — історіографічного аналізу. Дисертант керувався принципами, які спираються на досягнення вітчизняної і зарубіжної історичної науки та спрямовані на об'єктивне всебічне і у взаємозв'язку висвітлення подій на основі фактів. Автор дотримується принципу історизму, використовує в роботі порівняльно-історичні та ретроспективні методи, а також описань і синтезу.

Джерельну базу дисертаційного дослідження складають документи і матеріали Центрального державного історичного архіву

України (далі — ЦДІА України), Центрального державного архіву Російської Федерації, обласних (Київського, Полтавського та Чернігівського) державних архівів, фонди Чернігівського історичного музею та музею М.М.Коцюбинського, фонди Інституту рукопису ЦНБ ім. Вернадського НАН України.

Різноманітна джерельна база дозволила уникнути однобічного змалювання й оцінки історичних подій та їх дійових осіб, науково обґрунтувати положення, що виносяться на захист, зробити відповідні висновки та узагальнення.

Практичне значення дисертаційного дослідження

Теоретичні висновки, узагальнення та конкретний фактичний матеріал даної дисертації можуть бути використані науковцями в подальших дослідженнях з історії українського національно-культурного руху та концептуалізації механізмів формування національної свідомості, а також в аналізі систем “громадських” об’єднань в Україні, їх соціальної суті. Фактологічна база дисертаційного дослідження може бути використана в лекційній роботі, викладанні курсу та спецкурсів з історії України. Матеріали даної роботи можуть також бути залучені при підготовці біографічних нарисів про діячів українського національного відродження, вивченні питань збереження культурної спадщини.

Широке впровадження ці матеріали можуть знайти і у виховній роботі серед підростаючого покоління, оскільки боротьба української інтелігенції за духовне відродження свого народу є прикладом великої приваблюючої дії, важливим чинником морального самовдосконалення, формування духовних устоїв молодих громадян суверенної України.

Апробація і рівень реалізації результатів дослідження.

Дисертація обговорена і схвалена на засіданні відділу української історіографії Інституту історії НАН України. Основні положення наукової праці знайшли висвітлення у п’яти публікаціях автора; результати дослідження апробовані в доповідях на VI всеукраїнській

конференції "Розвиток історичного краєзнавства у контексті національно-культурного відродження України" (вересень 1993 р., Луцьк), другій Всеукраїнській науково-теоретичній конференції "Проблеми історії національно-культурного руху на Україні до 1917 року" (Київ-Миколаїв, 1993 р.). Матеріали дослідження були використані при читанні курсу лекцій студентам у Чернігівському державному педагогічному інституті ім. Т.Г.Шевченка.

Структура дисертації підпорядкована її меті та завданням. Дослідження складається із вступу, трьох розділів, висновків, приміток, списку використаних джерел і літератури, додатків.

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, визначаються його предмет, хронологічні рамки, сформульовані мета і завдання, дається стан наукової розробки проблеми, характеризується практичне значення дисертації.

У першому розділі "Загальна характеристика українського національно-культурного руху II половини XIX— початку XX століття" — характеризується національно-культурний рух, який посилювався після реформи 1861 року.

Царський уряд проводив політику національного гноблення різних національних меншостей Російської імперії, в тому числі й народу України. Реакційна національно-колоніальна політика царського уряду викликала в українського народу справедливу ненависть і обурення. Ідеологами національно-культурного руху в Україні виступали представники інтелігенції, особливо університетські викладачі, вчителі, письменники і навіть частина урядовців. Вони згуртувалися навколо "Громад", що виникають у 60-х роках у Києві, Одесі, Чернігові, Полтаві та інших містах України. "Громади" охоплювали широкі кола як ліберальної, так і демократичної інтелігенції.

"Громадівці" практично обмежувались культурно-освітньою діяльністю. Одним з перших осередків, навколо якого згуртувались літературно-наукові та громадські сили України, був журнал "Основа", що видавався у 1861—1862 рр. у Петербурзі. Офіційним редактором

його був В.Білозерський. Основне своє завдання "Основа" вбачала у висвітленні національно-культурного руху українського народу. В журналі друкували свої твори Т.Шевченко, М.Вовчок, А.Глібов та інші.

У 1863 р. у зв'язку з повстанням у Польщі царський уряд провів репресивні заходи щодо новоутвореного українського національно-культурного руху. Були закриті всі українські періодичні видання, найбільш активні діячі були засуджені, або вислані у північні райони Росії. Але національно-культурний рух продовжував своє існування у вигляді "Громад", які перейшли на нелегальне становище. З появою у Києві у 1873 р. "Південно-Західного відділу Російського географічного товариства" відкрилася перспектива легалізації переважної більшості осередків "Громад". Це особливо показано на прикладі київської "Громади", ініціатива у справі відкриття "Відділу" належала члену цієї "Громади" П.Чубинському, видатному етнографу. Представниками від чернігівської "Громади" були С.Нос, І.Шраг та ін.

У 1875 р. в "Південно-Західному відділі Російського географічного товариства" налічувалося близько 200 членів та кореспондентів з багатьох міст і сіл України. Ними було видано 7 томів матеріалів етнографічних та археологічних експедицій. Готувалося видання "Історії української літератури", велись роботи по складанню великого українсько-російського словника. Один із видатних лідерів київської "Громади" П.Житецький, звернувши особливу увагу на тодішню провідну для цілої України роль Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, згадував: "Дякуючи невисипущій енергії Чубинського відкрито Географічне товариство. Це був справді великий здобуток для нашої справи, котра здобула собі твердий легальний ґрунт для свого розвою. Найголовніше ж те, що нове товариство скучило сили, розкинуті по всьому краю, і надбало Києву значність центру українського руху. Довго вже ця історична роль Києва не виявлялася так виразно, як в ті часи"¹.

¹ Житецький П. Київська "Громада" // Украинская жизнь. — 1913. — ч. 10. — С. 46—47.

Передові культурно-освітні діячі мали вплив на ліберальну газету "Київський телеграф". В ній, зокрема, друкували свої статті М. Драгоманов, Ф. Вовк, С. Подолинський. Наступи реакції, всілякі доноси стосовно національно-культурного розвитку, що надсилались у різні урядові і національні установи, зокрема, про пожвавлення діяльності лібералів - "громадівців" спровокували видання Емського указу 1876 р., згідно з яким заборонялось українське друковане слово. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства був ліквідований. Заборонялось друкувати українською мовою підручники, офіційно листуватися, співати на сцені українською мовою. Тоді ж було заборонено видання газети, в якій друкувалися "громадівці", — "Київський телеграф". Репресивні заходи були застосовані до членів "Громад", активних діячів "Південно-Західного відділу Російського географічного товариства". Прелюдією, так би мовити, до цього було звільнення 1875 р. з університету і переслідування поліцією активного члена "Відділу" М. Драгоманова. У 1876 р., уникаючи переслідувань, він назавжди залишає Батьківщину, засновує у Женеві вільну українську друкарню. З 1878 р. М. Драгоманов видавав у ній безцензурний збірник "Громада", а з 1880 р. — журнал "Громада", в якому певне місце відводилось проблемам народної освіти, національному питанню. Ці видання мали на меті інформувати європейську громадськість про українську проблему. Найближчими співробітниками Драгоманова були С. Подолинський та М. Павлик, які деякий час жили з ним у Женеві, а також Ф. Вовк та Я. Шульгин. "Женевський гурток" Драгоманова вважається першим зародком українського соціалістичного руху.

У другій половині 70-х рр. у період загального революційного піднесення "громадівці", незважаючи на заборони і перешкоди, продовжували свою роботу в Росії, відбувалось масове "ходіння в народ", була створена централізована народницька організація "Земля і воля". Демократична молодь, яка групувалась у "Громадах", почала захоплюватись боротьбою народників; частина молоді поступово залучалась до їх лав, що зумовило розмежування "Громад" — на

“старі” і “молоді”. Під час “ходіння в народ” і “осілої пропаганди” в Україні народники нерідко зустрічались, а інколи діяли спільно з членами молодих “Громад”. Окремі члени молоді “Громади” були водночас і учасниками народницьких гуртків.

На початку 80-х рр. XIX ст. організації “Громади” змушені були відступити перед натиском реакції в самодержавній Росії. Вони фактично розпались, або перейшли до нелегального існування. Теоретичне узагальнення різноманітного фактичного матеріалу дало можливість зробити ствердження, що внаслідок русифікаторської політики самодержавства український народ в кінці XIX— поч. XX століття був поставлений на межу етнічного зникнення.

У другому розділі “З історії чернігівської “Громади” досліджується “Громада” з початку її виникнення, з 1861 р., коли вона була заснована чернігівським громадським діячем С.Носом і прибрала назву “Куреня”. У “Курені” читали українські книжки, збирали етнографічні матеріали, співали народні пісні, носили національний одяг. У 1861—63 рр. виходить “Черниговский листок”, редактором якого був Л.Глібов. В умовах чернігівської дійсності, де особливо помітні були впливи культурно-освітніх груп, С.Нос захотів надати певних організаторських форм чернігівському осередку, у членів якого посилювалося почуття національної гідності, бажання служити своєму народу на культурній ниві. Терміново налагоджені були зв'язки з окремими “Громадами” — київською та полтавською. Проте вже у 1863 р., згідно з циркуляром міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону українства, “Курінь” поділив долю подібних до себе організацій, розпався, а його ватажок С.Нос був ув'язнений у Петропавловську фортецю.

Далі у розділі висвітлюються і конкретизуються основні напрями діяльності чернігівської “Громади” на прикладі утвореного у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. У “Відділі” працювали 27 представників від Чернігівщини. Визначну роль у ньому відіграли С.Нос, О.Шликевич, В.Варзар, які займалися вивченням економічного становища селянства його звичаїв, побуту,

збирали фольклор. Окрім статистики й етнографії, які стояли “в плані”, погодженому з центром, чернігівські члени “Відділу” опрацьовували археологію, історію й географію України, соціологію, мистецтво, природознавчі науки, релігію, історію освіти, метеорологію, ботаніку, антропологію, архітектуру, філологію, право. Програму у “Відділі” було так складено, що вона давала змогу вченому будь-якого фаху зв’язати свою дослідчу роботу з загальною роботою “Відділу”.

Після закриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1876 р.) “Громада” через своїх представників у чернігівському земстві, незважаючи на всі обмеження, багато зробила в галузі народної освіти, головним чином розбудовуючи мережу початкових шкіл, а згодом і середніх та фахових учбових закладів.

У розділі розповідається про тісні зв’язки земців-лібералів з членами київської, полтавської та іншими “Громадами”, роль яких у піднесенні освіти, зокрема української, була визначною.

У третьому розділі “Чернігівська “Громада” у період її відродження” висвітлюється діяльність організації в період 1893—1905 рр. Доводиться, що вона мала чіткі організаційні структури. У розділі відтворено історичні портрети найбільш впливових діячів чернігівського громадівського руху — Б.Грінченка, М.Коцюбинського, В.Коцюбинської, В.Самійленка та ін. Підкреслюється, що в цей період чернігівська “Громада” відіграла особливо помітну роль у національному та культурно-освітньому житті не тільки Чернігова, але України в цілому. Увесь час “Громада” дбала про зростання та поширення української культури. Громадівці виступали радниками у гуртках самоосвіти, дбали про розповсюдження книг. Давала “Громада” гроші на радикальні видання у Галичині. Висилали громадівці досить тривалий час щомісячну грошову допомогу І.Франку. Українізувала “Громада” “Земський збірник черниговской губернии”, де, опріч українських етнографічних матеріалів, друкували свої оповідання громадівці А.Верзилов, Б.Грінченко, Г.Коваленко. Велику роботу проводила “Громада” у Науковому товаристві ім. Т.Шевченка. Завдяки їй відкрився музей української старовини ім. В.Тарновського.

почала працювати архівна комісія, була українізована бібліотека у Чернігові. Ці установи працюють до теперішнього часу.

На основі оригінальних архівних джерел доводиться, що чернігівська "Громада", крім тісних зв'язків з київською, полтавською, одеською "Громадами", виступила одним із ініціаторів союзу "Громад", на основі якого була утворена Загальна Українська Безпартійна Демократична Організація, що мала консолідуючий вплив на національну культуру України. Про значення "Громади" для українського національно-культурного руху згадував у своїх спогадах чернігівський громадівський діяч А.В.Верзилов:

"Оглядаючись далеко назад, бо те, що я згадую з життя чернігівської "Громади", було до першої революції, бачу, що чернігівська "Громада" жила і діяла серед обставин дореволюційного самодержавного дворянського, бюрократичного російського режиму, який на Україні ставив собі ще й виключне завдання: аденационалізувати український народ, зросійшити його. Уряд переслідував усе українське і це тяглося довгі літа, тому українцям треба було боротися не тільки проти загального державного соціально-політичного й культурного гніту, а й отстоювати й творити українську культуру, будити на Україні національне самопізнання, вести український народ до національного, політичного й культурного самозначення, а це могли робити тільки таємні, конспіративні організації — "Громади". Становище цих "Громад" було складніше й трудніше, ніж інших організацій. Щоб ширити певні ідеї, їм разом з тим доводилось виявляти українське життя, маніфестувати його, підтримувати й творити українську культуру, а це можна й треба робити хоч і потай та так, щоб воно стало явним і закріплювалося в житті, бо культура — то ж щось живе, побутове, що не може бути схованим. Тому "Громади", діючи таємно, представляли й маніфестували українське суспільство, підтримували й творили українську культуру, об'єднуючи найвидатніших і найталановитіших людей з української інтелігенції, направляючи їх зусилля на справу національного відродження українського народу, культурного й

політичного самовизначення. Чернігівська "Громада" серед інших, гадаю, займала не останнє місце"¹.

17 жовтня 1905 року царський уряд проголосив маніфест, в якому було обіцяно "дарувати населенню свободу слова, сумління і зібрань та союзів". Встановлювалася Державна Дума з законодавчими правами. В університетах України було засновано кафедри українознавства.

Українські земства порушили знову питання про дозвіл викладати в народних школах українською мовою. "Громади" почали легалізувати свою діяльність через утворені у цей рік "Просвіти", які були дозволені урядом. Чернігівська "Громада" утворила свою "Просвіту", на чолі якої стали М.М.Коцюбинський та І.Л.Шраг. В цей рік і закінчилась діяльність чернігівської "Громади", як таємної організації, усі функції взяла на себе "Просвіта", тривалість якої, як і всіх інших українських "Просвіт", була під час російського самодержавства дуже короткою.

В цьому розділі розкривається внесок діячів чернігівської "Громади" в розбудову національної самосвідомості українського народу через їхні різноманітні твори культурно-етнографічного змісту (монографії, наукові статті, автореферати тощо).

У висновках підведені підсумки дисертаційного дослідження, в яких відображено новизну його результатів, розкрито особистий внесок автора у вирішення конкретної історіографічної проблеми, що виноситься на захист; сформульовані, зокрема, й такі:

1. Аналіз літератури з теми дослідження показує, що останнім часом радянські історики переважно приділяли більшу увагу питанням історії народницького руху, поширенню марксизму в Росії, але окремі питання з історії національно-культурного руху залишали не висвітленими. Тому в дисертації, передусім, приділяється увага дослідженню історії ліберально-опозиційного руху, який посідав у кінці XIX — початку XX століття важливе місце у розвитку

1. Грінченко М., Верзилов А. Чернігівська "Громада": Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / під ред. М.Грушевського. — К., 1928. — С. 465.

національно-культурного руху в Україні. Саме з представників ліберальної та демократичної інтелігенції, відтворенню історичних портретів яких автор приділяв велику увагу, сформувалася чернігівська "Громада". Діяльність її вперше широко висвітлюється в дисертаційному дослідженні.

2. У своєму розвитку чернігівська "Громада" має три періоди існування.

Перший період з 1861 по 1863 роки. У цей час громадський рух уособлював український "Курінь" під головуванням Степана Даниловича Носа. У "Курені" читали українські книжки, збирали етнографічні матеріали, співали народні пісні, носили національний одяг. Але "Громада" в особі носівського "Куреня" проіснувала нетривалий час, до 1863 року. С.Д.Нос не зміг оцінити внутрішні обставини в імперії, зокрема те, що культурно-освітня діяльність українських "Громад" викликала обвинувачення їх російськими реакційними публіцистами у постійних зв'язках з польськими повстанцями, які почали відстоювати свою незалежність. Почалися арешти і заслання видатних українських діячів, усунення з державних посад українців — службовців, що і було зроблено в Чернігові. С.Носа арештували і вислали з Чернігова. Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва (1863 р.), яким заборонялося друкувати книжки українською мовою, про яку він казав, що її ніколи не було і не може бути, завершив добу репресій і загальмував на деякий час діяльність "Громад".

Другий період припадає на 1872—1876 рр., коли у Києві існував Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. У цей період відновлюють свою діяльність окремі культурно-освітні осередки, легалізує свою роботу київська "Громада". Київський університет став одним із головних осередків українського руху. Чернігівська інтелігенція активно включається в роботу Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Спілкуючись з київською "Громадою", вона видає українські книжки етнографічного напрямку, друкує свої статті у газеті "Киевский телеграф". Внаслідок

планового дослідження української території, "Товариство" зібрало велику кількість нового матеріалу і в 1872 р. розпочало видавати "Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный Край", що в семи великих томах, у десяти книжках становить першу велику спробу упорядкування етнографічних матеріалів. Великий внесок у ці дослідження зробили чернігівські статистики А.Варзар та О.Русов. У цей період "Громада" через своїх представників має вплив на чернігівське земство, яке своєю діяльністю заслугоує авторитет більшості населення Чернігова. П.Петрункевич та О.Ліндфорс самовідданою працею у земстві знаходили поважні відгуки з боку національно-культурних осередків України. Завдяки "Громаді" земство розбудувало мережу початкових шкіл у Чернігівській губернії, дбало про позашкільну освіту, сприяло недільним школам, створювало бібліотеки по селах, фахові курси, організувало ряд цінних статистичних і економічних досліджень окремих районів губернії.

18 травня 1876 р. російський цар Олександр II в м. Емс, у Німеччині, видає таємний указ про заборону друку і поширення книжок українською мовою. У зв'язку з цим указом закривається Південно-Західний відділ Російського географічного товариства. Не залишилось поза увагою уряду і чернігівське земство, лідери якого П.Петрункевич та О.Ліндфорс були вислані із Чернігова під нагляд поліції, а вся діяльність земства була під негласним контролем уряду та Міністерства внутрішніх справ Росії. Громадівський рух поступово припиняє свою діяльність.

Третій період тривав з 1893 по 1905 рр., коли чернігівська "Громада" існувала на нелегальному становищі. Це цілком таємна організація, яка завдяки невтомній роботі А.Верзилова та І.Шрага має чіткі організаційні структури. На третьому етапі чернігівська "Громада" відіграла особливу роль у національному та культурно-освітньому житті Чернігова. Питання про впровадження української мови у шкільне навчання неодноразово порушувалось на земських зборах громадівцем І.Шрагом. Увесь час "Громада" дбала про зростання та поширення української культури. Громадівці виступали

радниками у гуртках самоосвіти, збирали гроші на видання різних книжок, зокрема байок Л.Глібова. Українізувала "Громада" і "Земский сборник черниговской губернии". Велику роботу проводила "Громада" у Науковому товаристві ім. Т.Шевченка. В підтримку незалежності Фінляндії вона надіслала вітальну адресу, в якій зосереджена увага на національному питанні в Україні. У 1896 році "Громада" українізувала громадську бібліотеку у м. Чернігові. Завдяки їй відкрився музей української старовини ім. В.В.Тарновського. Почала працювати архівна комісія. Ці установи працюють до теперішнього часу. Чернігівська "Громада" мала зв'язки з київською, полтавською, одеською "Громадами". Утворивши федеративний союз "Громад", вони мали величезний вплив на культуру України. У 1905 році чернігівська "Громада" утворила "Просвіту", тим самим легалізувавши свою діяльність, хоч і не на тривалий час. Як і у "Громаді", у "Просвіті" працювали видатні постаті чернігівської інтелігенції: І.Шраг, М.Коцюбинський, В.Коцюбинська, Г.Коваленко та інші.

3. Чернігівська "Громада" була одним із ініціаторів федеративного союзу українських "Громад", на основі якого була утворена Загальна Українська безпартійна Демократична Організація, що мала консолідуючий вплив на національну культуру України.

4. Під час царського самодержавства чернігівська "Громада" виконувала роль неурядової просвітницької організації. Увага громадівців була зосереджена на створенні недільних шкіл із спробами викладання українською мовою, видавництві підручників, відкритті українських клубів, книгарень, бібліотек; проведенні літературно-музичних вечорів та етнографічних свят.

Провідну роль у процесі національно-культурного відродження свого народу відіграла чернігівська інтелігенція, кращі представники якої працювали над збереженням рідної культури, пробудженням національної свідомості.

5. Громадівці активно впливали на національно-культурний рух. Твердження радянської історіографії про те, що вони відігравали в цьому русі деяку позитивну роль, йшли на угоду з царизмом, є хибним.

II. ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ВИКЛАДЕНІ В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ АВТОРА:

1. Чернігівська "Громада" в громадському русі XIX — початку XX ст. в Україні: іст. громад. орг. і рухів // Сіверянський літопис. — Чернігів. — 1995. — №3. — С.61-62.

2. Лист чернігівської "Громади" до слов'янського з'їзду етнографів // Сіверянський літопис. — Чернігів. — 1995. — №5. — С. 157-158.

3. Чернігівська "Громада" в національно-культурному русі II пол. XIX — поч. XX ст. // Тези доповідей VI всеукраїнської конференції "Розвиток історичного краєзнавства в контексті національно-культурного відродження України (вересень 1993)". — Луцьк. — 1993. — С.103.

4. Праці статистичного бюро, як джерело до історії чернігівської "Громади" // Тези II всеукраїнської науково-теоретичної конференції "Проблеми історії національно-культурного руху в Україні до 1917 року". — Миколаїв. — 1993. — С. 87.

5. С.Д.Нос та його "Курінь" в історії громадівського руху в Україні. // Тези доповідей міжнародної наукової конференції "Відродження української державності: проблеми історії та культури". — Одеса. — 1996. — С. 124-125.

Ю.С.

Rusanov Yu. A. Chernigov "Gromada" in Ukrainian National and Cultural Movement of the second half of the 19th — beginning of the 20th centuries: historiographic aspect.

Contender's Thesis for the degree of candidate of Science (History) in the area of Historiography, studies of Historical Sources and Special Historical Disciplines (№ 070006). The Hrushevskiy Institute of Ukrainian Historiography and Studies of Historical Sources Ukrainian National Academy of Sciences, Kyiv, 1996.

The Thesis is a study of the historiographic aspect of activities of the Chernigov "Gromada". It shows the role of the community in the national and cultural movements in Ukraine. The contender examines the history of formation, structure and major periods of functioning of the Chernigov "Gromada", and other issues. Great attention is paid to biographical data of outstanding members of the "Gromada". Using them as examples, the contender follows the process of development of national consciousness and liberation movements in Ukraine. The Thesis registers the fact that the Chernigov "Gromada" was part of the union of Ukrainian regional communities, which became the basis for a Ukrainian public non-party democratic organization with an extensive program of national, cultural and civic renaissance of Ukraine.

Русанов Юрий Анатольевич. "Черниговская "Громада" в украинском национально-культурном движении второй половины XIX — начала XX столетия: историографический аспект". Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 — Историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. Институт Украинской археографии и источниковедения им. М.С.Грушевского НАН Украины. Киев, 1996.

В диссертации исследуется в историографическом аспекте деятельность черниговской "Громады", раскрывается ее роль в украинском национально-культурном движении. Рассматриваются: история возникновения, структура, основные периоды в функционировании "Громады" и другие вопросы. Большое внимание уделяется жизнеописаниям видных участников "Громады", на их примере прослеживаются процессы развития в Украине национального сознания и освободительной борьбы. Констатируется, что черниговская "Громада" вошла в состав объединения украинских "Громод", на основе которого была создана Общественная Украинская Беспартийная Демократическая Организация с широкой программой национально-культурного и государственного возрождения Украины.

Ключові слова:

Чернігівська "Громада", життєписи визначних діячів громадівського руху; національно-культурне відродження України.

Підписано до друку 7.05.96 Формат 60x84 1/16
Ум.друкарк. 0,9 Обл.вид.арк. 1,0
Тираж 100. Зам. 227 1996р. Безплатний
Поліграф.-д-це Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4

W. H. S. M.

AB 34.968